

Filozofija ekologije Tome Akvinskoga kao valjana duhovnost

Nikola Bolšec*

Sažetak

U današnjem kontekstu raznih kriza, svojom se apokaliptičnošću posebno ističe ekološka kriza. Kao njezin uzrok navodi se opredmećujuća i iskorištavajuća vizija prirode koju njeguje novovjekovna filozofija i njezina suputnica novovjekovna znanost. Za njihov se posredan uzrok navodi biblijska vizija svijeta koju u svojoj filozofiji promišlja Toma Akvinski. Unatoč svojevrsnomu anakronizmu, u filozofiji Tome Akvinskoga nalazi se, ponajviše u načelima, filozofija ekologije, to jest ispravan stav i odnos prema svijetu. Promatrana kroz više dimenzija, metafizičku, epistemološku i etičku, Akvinac razumijeva svijet kao od Boga stvoren, kao uređenu i jedinstvenu cjelinu koja pokazuje svoju ljepotu i ljepotu Stvoritelja te koji je čovjeku darovan na upravljanje. U tom stvorenome svijetu, čovjek ima poseban duhovan i fizički nedostatan položaj čime stupa u jedinstven oplemenjujući ili uništavajući odnos. Narav svijeta njemu je normativan i regulativan princip djelovanja čime se uspostavlja realističan položaj i stvara ispravan stav.

Ključne riječi: Toma Akvinski, ekologija, stvorenje, uređenost, ljepota, racionalnost, upravljanje

Uvod

Govoriti o filozofiji Tome Akvinskoga kao filozofiji ekologije određeni je anakronizam. Ponajprije jer se ekološko pitanje postavlja u kontekstu suvremene ekološke krize kao zagađivanja, onečišćavanja i iscrpljivanja planeta. Čovjek je po prvi put u mogućnosti da od nekadašnjeg izobilja rajskoga vrta stvori ništavilo pustinje. Pojam ekologije stoga na neki način u sebi uključuje ekološku krizu i izrazitu naglašenost čovjekove zbunjenosti u vezi sa svojim položajem i možebitnom svrhom u svijetu.

U određenim pitanjima Toma promišlja i odgovara zašto je svijet stvoren, na koji je način stvoren te koja je njegova svrha. Također, što je posebno važno, propitkuje čovjekov položaj u svijetu te njegov stav prema svijetu i odnos prema

* Nikola Bolšec, mag. phil., Filozofski fakultet Družbe Isusove u Zagrebu. Adresa: Jordanovac 110, 10000 Zagreb. E-pošta: nbolsec@yahoo.com

svemu stvorenju. S te strane, doista se može krenuti u izricanje jedne filozofije ekologije, barem u načelu, te je ono opravdano samo ukoliko je Akvinčeva filozofija spremna odgovoriti na probleme nastale ekološkom krizom.

Ponajprije je potrebno krenuti negativno, s tvrdnjom da je sam Toma dao poticaj nastanka moderne filozofije i znanosti, koje se označavaju kao glavni krivci čovjekove otudenosti od prirode i njezine zlouporabe, kako bi se prepoznao uzrok ekološke krize te dao ispravan odgovor na nju. Da bi se uvidjelo kakva je filozofija ekologije u Tome Akvinskoga, odnosno koji se odgovor iščitava na ekološku krizu, potrebno je krenuti *in principium* te temu obraditi cjelovito u kontekstu klasičnih filozofskih disciplina. Stoga se kreće od metafizike, onoga *zašto* i *čemu* svijeta i stvorenja, zatim kroz svojstva svijeta koja čovjek jednostavno zapaža, dakle po čovjekovoj spoznaji, te u konačnici do posljedica ili poticaja koje narav svijeta i spoznaja baš takve naravi ima na čovjekov odnos prema svijetu, odnosno do etike kao ispravnoga čovjekova djelovanja, ukoliko je on duhovno biće.

1. *Toma Akvinski kao posredan uzrok ekološke krize*

Posljednjih se nekoliko desetljeća uvelike govori o krizama raznih vrsta među kojima prednjači ekološka kriza kao najapokaliptičnija. Ekološka se kriza ponajprije tiče ekologije kao znanstvene discipline koja proučava »načine na koji dijelovi prirodnoga sustava međusobno djeluju i utjecaja vanjskih sila na te dijelove«¹ i na samu cjelinu. Prvi se dio ove definicije odnosi na biološki vid ekologije dok se drugi dio definicije odnosi na etičko, ali i na svako drugo djelovanje koje je svojstveno samo čovjeku. Jer jedina moguća vanjska, čak i antagonistička sila, paradoksalno, unutar svijeta, upravo je čovjek. Pogledamo li etimološki, ekologija proučava prirodu kao čovjekov dom, ona ima tendenciju uspostaviti pravilan odnos brige i ispravnoga upravljanja prema onome što je čovjekovo prebivalište, čovjekov dom. Uzrok ekološke krize stoga treba tražiti u čovjeku i njegovu odnosu prema svijetu, s naglaskom na to da su teorijske identifikacije problema i njegova rješenja uvelike različiti.

Razvidno je da je ugrožavanje i uništavanje prirodnoga svijeta, naše zemaljske kuće, »povezano s razaranjem idealne kuće.«² Promjena načina razumijevanja svijeta, onoga što se naziva slikom o svijetu ili pogledom na svijet, predodređuje sam odnos prema realnome svijetu. Ono idejno ili zamišljeno kao ljudska uobrazilja, ne slaže se nužno s onim što jest, sa stanjem stvari, u smislu *adaequatio* misli i stvari. Posljedično, kao da je čovjek, u nemogućnosti da spozna svijet objektivno, promijenio »shvaćanje samoga sebe«, izgubio je pojam sebe samoga, svoga mjesta u svijetu te »odnosa između sebe i prirode.«³ Ekološka kriza time se pokazuje kao kriza ljudskoga mišljenja, kao kriza ljudskoga duha čime ekologija i ekološka kriza svoj uzrok imaju upravo u filozofiji.

1 Thomas Mautner, *Dictionary of Philosophy*, London, 2005, 178.

2 Vittorio Hösle, *Filozofija ekološke krize*, Zagreb, 1996, 12.

3 *Isto*, 37.

Od tog daljega uzroka približavamo se bližemu uzroku, onomu što je idejno—povijesno neposredno uzrokovalo ekološku krizu. Povijesno, zametak se ekološke krize smješta u novovjekovno doba i to s Descartesovom podjelom bića na misaono i protežno. Time je protežno biće, ono ne-duhovno, što je priroda sama, postala krajnje objektivizirana što znači otudena i odvojena od čovjeka kao *res cogitans*. Taj *cogitans* stoji iza moderne znanosti koja je u strogo smislu nastala iz novovjekovne filozofije, koja prirodu »sve više deteleologizira i desubjektivizira« jer samo na taj način novovjekovna filozofija pokazuje svoju suverenost što se očituje u prekrajanju prirode kao »tehničkoga svijeta artefakta«⁴, onoga što Heidegger naziva *ostavom* prirode.⁵

Da bi takav kartezijanski odnos prema svijetu bio moguć, trebalo je promijeniti cijelu paradigmu čovjeka i svijeta, što se dogodilo s pojavom kršćanstva unutar grčko-rimske civilizacije. Posebnost bi se kršćanskoga stava i nazora na svijet očitovala u tome što »negira ideju da su ljudi samo jedno od mnogo djece Velike Majke, da je prirodni poredak nešto sveto« te da su ljudi »privilegirana stvorenja nadmoćna divljoj prirodi, stvoreni od Boga da vladaju stvorenjem.«⁶ Kao da je s kršćanstvom čovjek postao privilegirano stvorenje koje svojim položajem postaje nadmoćno i nadređeno cijelomu prirodnom svijetu. To vjerojatno ne bi predstavljalo problem ni za čovjeka, a još više ni za svijet te krivnja ne bi bila svaljena na kršćanstvo, da ovdje ne dolazi u obzir čovjekov iskonski pad, njegova grešnost i čežnja za otkupljenjem pri čemu je priroda također pala te nju isto treba posvetiti i otkupiti »radom, patnjom i tegobom.«⁷ Čovjekov pad doveo je do svojevrsnoga naravnog sukoba s prirodnim poretkom koji samim time mora biti podvrgnut određenoj promjeni. Jedan od tenora takvoga nauka bio bi Toma Akvinski koji je govorio o narušavanju reda stvari iskonskim grijehom i čežnjom za otkupljenjem, s time da je pokazan utjecaj Akvinca i skolastike na novovjekovnu filozofiju, posebno Descartesovu.⁸ Po tome bi se upravo kršćanstvu i Tomi Akvinskomu moglo zahvaliti, njihovu pogledu na čovjeka i svijet, na čovjekov položaj u svijetu, na narav svijeta i odnos prema svijetu, na onome što se danas očituje kao ekološka kriza kao bliska apokalipsa u kojoj ne nastaje Novi Jeruzalem, već Nova Atlantida. Pravo je pitanje, kojim se spomenute tvrdnje dovode u

4 *Isto*, 49.

5 Usp. Martin Heidegger, Pitanje o tehnici, u: M. Heidegger, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja. Rasprave i članci*, izabrao Josip Brkić, Zagreb, 1996, 230–231. Govoreći o modernoj tehnici, Heidegger ističe da njome vlada otkrivanje kao stavljanje »u smislu izazivanja.« To se zbiva tako da se »u prirodi skrivena energija oslobađa, kao oslobođena transformira, transformirana akumulira, a akumulirana raspodjeljuje i tako raspodijeljena opet prenosi.« Ono se ne rasplinjuje već se upravlja i osigurava, a to znači da tako p/ostavljeno »stoji na određenom mjestu« spremno za daljnju ispostavu.

6 Max Oelschlaegger, *The idea of wilderness. From Prehistory to the Age of Ecology*, New Haven and London, 1991, 61.

7 *Isto*, 67.

8 Usp. *Isto*, 66–67. Utjecaj skolastičke filozofije i Tome Akvinskog na Renéa Descartesa pokazao je Etienne Gilson svojim djelom *Etudes sur le rôle de la pensée médiévale dans la formation du système cartésien* iz 1930; Thomas Mautner, *Dictionary of Philosophy*, 247; Borislav Dadić, Otkriće kršćanske filozofije i Etienne Gilson, *Obnovljeni život*, 50 (1995) 1, 7.

sumnju, nalaze li se u filozofiji Tome Akvinskoga uzroci ekološke krize, uzroci koji su idejni kao što je pogrešno razumijevanje čovjeka, svijeta, njegova položaja u svijetu i odnosa prema svijetu?

2. *Metafizički temelji filozofije ekologije*

Svaki odnos prema svijetu, životinjama, biljkama i drugim stvorenjima proizlazi iz stava nadahnutog nekim razumijevanjem svijeta u cjelini. Pokušaj izricanja filozofije ekologije Tome Akvinskoga stoga mora proizaći iz razumijevanja svijeta u njegovu temelju, u njegovu bitku. Bilo koji pokušaj izricanja tomističke ekologije bez jasno određene i naznačene metafizike bio bi nedovršen pa čak i uzaludan posao. To znači okrenuti se Tominu razumijevanju svijeta od njegova početka, vremenskoga i idejnoga, k onomu *što* svijeta naprosto.

2.1. *Svijet je stvoren iz ljubavi*

Za Tomu Akvinskoga svijet je stvoren rukom Božjom, »rukom ljubavi iz koje je stvorenje proizašlo«, onom vječnom moći kojom je supstancija »izvedena u bitak.«⁹ Bog je svojom vječnom snagom, koja nije ništa drugo doli ljubav sama, proizveo, stvorio sva bića. Toma svijet kao takav razumijeva kao od Boga stvorenoga iz čiste ljubavi, zbog ljubavi i radi stvorenja samoga. Sva su bića, štoviše, sva su stvorenja pokrenuta u bitku na način ljubljenoga.¹⁰ Ljubav se Božja na jednostavan način daje svim stvorenjima jer nije svojstveno da Bog stvara »za dobro samo jedne vrste ili da usteže svoju dobrotu drugim bićima.«¹¹ Namjera je Božja u svojoj ljubavi i dobroti neograničena te ujedno i nesustezljiva, što bi značilo da je svojom stvaralačkom ljubavlju i dobrotom Bog usmjeren na sve što je stvorio te da je sve na svijetu obuhvaćeno njegovom stvaralačkom moći.¹² U suprotnom bi se u razumijevanju Boga stvorila svojevrсна kontradikcija.

Po dobroj namjeri i po stvaralačkoj ljubavi sva su stvorenja naprosto dobra. Samim time što jesu, što imaju bitak, »imaju i nešto dobro«¹³ što znači da ništa nije zlo po tome što ima bit, što postoji. Nijedno stvorenje nije po biti loše, već sasvim suprotno; stvorenja su po biti snagom svoga bitka dobra. Pojam stvaranja i stvorenja pripada jedino Bogu koji ni iz čega stvara, to jest daje bitak čisto iz ljubavi, te stvara tako da je sve naprosto dobro. Stvaranje kao pojam, dakle, uključuje u sebi pojam dobrote, ljubavi, pa čak i slobode i nezaslužnosti jer Bog

9 *Super Sententiis, II, Proemio*: »In manu siquidem ejus erant omnes fines terrae, quia ab aeterno non nisi in ejus potestate erant. Aperta enim manu clave amoris, creaturae prodierunt... Quia infinita sua virtute rerum substantiam in esse producit. Hanc manum abbreviare voluerunt qui a Deo nihil fieri posse ex nihilo astruxerunt.«

10 Usp. *De Metaphysica*, XII, 7, 11.

11 *Summa theologiae*, I, 60, 5 ad 1.

12 Po Tomi, svojstvo je dobra da se nesustezljivo daje. *Isto*, I, 5, 4, ad 3: »Bonum dicitur diffusivum sui esse.«

13 *Summa contra gentiles*, III, 7.

je, ne samo ni iz čega, već ni zbog čega stvorio svijet. Stvoriti svijet ni zbog čega znači stvoriti ga sasvim slobodno iz ljubavi, bez ikakve koristi i bez ikakvih uvjeta, jer Bog želi dobro svih stvari.¹⁴

Raznovrsnost i mnoštvo stvorenja na svijetu postoji zbog ljubavi Božje. Naime, stvarajući bitak stvari Bog priopćava svoju dobrotu njima kako bi se predstavio, što znači da je dobrota Božja, iako u njemu jednostavna, u stvorenjima podijeljena i raznolika. Ta podijeljenost dobrote u bića te raznolikost samih bića zapravo je mogućnost »zbornog slavljenja Boga.«¹⁵ Sam pak pojam stvorenja uključuje u sebi željenost i ljubljenost od Boga, stvorenost iz nekoristoljublja i neuvjetovanosti, dakle samo iz nesebične ljubavi, te uključuje ujedno i upućenost jednoga stvorenja na drugo kroz određeno zajedništvo. Zato stvorenje očituje red i jedinstvo koje se sastoji u tome da je svako pojedino stvorenje upravljeno jedno k drugomu, odnosno »sva bića koja dolaze od Boga uređena su između sebe i prema Bogu« pa, zaključuje Akvinac, nužno je da sva bića pripadaju »samo jednom svijetu«¹⁶ jednom kozmosu, jednom domu.

2.2. Bog je prisutan u svijetu

Iz rečenoga je razvidno da Bog mora biti prisutan u svijetu. Ipak je potrebno dodatno tematizirati način njegove prisutnosti, u čemu se ona sastoji. Toma kaže da je Bog u svim stvarima prisutan »ne kao dio njihove biti ni kao akcident, već kao djelatnik«¹⁷ koji nužno mora biti povezan sa svojim djelom. Bog, koji je bitak po biti, stvara bitak stvorenja pa je nužno da je u stvorenju koje prima bitak, dakle u kontingentnome biću, on sam prisutan i to na način na koji posjeduje taj bitak, odnosno po svojoj biti. Akvinac će reći da je Bog u stvorenju u njezinoj »najvećoj intimi i u najvećoj dubini.«¹⁸

Polazeći od stvorenja, naime kako stvorenje odražava sličnost s Bogom, vidjet će se da su prema Akvincu stvorenja trag Božji. Stvorenja sadrže u sebi nešto što »nužno treba ukazivati na Božanske Osobe kao njihov uzrok.«¹⁹ Ovdje Toma ide za time da pokaže kako stvorenja odražavaju Trojedinoga Boga. Prvenstveno postoje stvari koje *jesu* zato što su primile bitak, zatim imaju *bit* koja im određuje način postojanja te konačno stoje u nekom poretku s obzirom na druga bića.²⁰ Po tome je Bog Otac uzrok bitka, stvoritelj svijeta, zatim je Riječ odnosno *Sin forma mentis*, oblikovatelj *biti*, prauzor stvorenja, a Duh je Sveti kao Ljubav želja i red koji proizlaze iz Oca po Riječi. Na primjeran, premda skriven način, sav stvoreni

14 *Summa theologiae*, I, 20, 2. Ovdje se može tematizirati Božje stvaranje kao igra.

15 Willis Jenkins, Biodiversity and salvation: Thomistic roots for Environmental Ethics, *Journal of Religion*, 83 (2003) 3, 412.

16 *Summa theologiae*, I, 47, 3: »Mundus enim iste unus dicitur unitate ordinis, secundum quod quaedam ad alia ordinantur. Quaecumque autem sunt a Deo, ordinem habent ad invicem et ad ipsum Deum, ut supra ostensum est. Unde necesse est quod omnia ad unum mundum pertineant.«

17 *Isto*, I, 8, 1.

18 *Isto*.

19 *Isto*, I, 45, 7.

20 *Isto*.

svijet kao otisak ukazuje na Stvoritelja što se i fizički očituje u tzv. trijadama među kojima Toma ističe dvije: način, vrsta i red, te broj, težina i mjera.²¹

2.3. *Stvaranje kao sklad i jedinstvo*

Tumačeći biblijski izvještaj stvaranja svijeta, Toma govori da je svijet stvoren skladno »djelom stvaranja koje se slaže s djelom razlučivanja« i konačno »djelom ukrašavanja.«²² U razmatranju djela stvaranja tako se prvi dan slaže s četvrtim, drugi s petim, a treći sa šestim. Da bi moglo biti ptica, mora biti zemlje i zraka. Stvori se voda, od koje se razluči zemlja pa se zemlja ukrasi biljkama i životinjama, a voda ribama. Sva su bića proizvedena »od prvotne materije, po snazi sjemena i zvijezda« što proizlazi »iz snage prvotno dane elementima.«²³ Time je *materia prima* na neki način poveznica svijeta. Također, u toj srodnosti stvaranja, uočava se da »priroda ide od jednog kraja do drugoga pomoću posrednika« čime između »zemljanih životinja i vodenih životinja ima određenih posrednika«,²⁴ reklo bi se prijelaznih vrsta. Promišljajući biblijski izvještaj stvaranja, Toma je izrekao da je svijet stvoren harmonično, kao cjelina u kojoj su sva bića povezana svojim Stvoriteljem, materijom i načinom stvaranja te su ujedno upućena jedna na drugo.

2.4. *Svijet teži dobru*

Sva su bića savršena na naravan način svojim djelovanjem koje im je »usadio njihov Stvoritelj.«²⁵ Svijet je stvoren kao jedinstven, ureden, komplementaran i dobar. Stvarajući ga, Bog je imao u vidu svrhu svijeta pa tako svijet, u svojim pojedinostima i kao cjelina, u dijelovanju ima određenu svrhu. Postoji bliža svrha stvaranja koja se sastoji u tome da je »svako stvorenje zbog svog vlastitog djelovanja i savršenstva.«²⁶ Stvorenja prvenstveno trebaju ispuniti svrhu vlastite naravi. No u uredenom i komplementarnom svijetu raznolikih stvorenja, ona su upućena jedno na drugo. Time ujedno nastaje hijerarhija bića u kojem su ona niža stvorenja radi plemenitijih stvorenja i tako sve do najplemenitijega bića u svijetu, onoga razumskog i slobodnog, koje je čovjek.²⁷ Svako je stvorenje radi savršenstva cijeloga svijeta, dok je »cijeli svijet svim svojim pojedinačnim dijelovima upravljen

21 Govor o trijadama nalazi se već u Knjizi Mudrosti 12,11 gdje se govori da je Bog »sve uredio po broju, utegu i mjeri.« Kod Augustina su također tematizirane ove i druge trijade: mjera–red–broj, bitak–oblik–red, jedinstvo–sličnost–ljubav itd. Usp. Claudio Moreschini, *Povijest patrističke filozofije*, Zagreb, 2009, 428–433.

22 Usp. *Summa theologiae*, I, 70; I, 42, 3.

23 *Isto*, I, 71, ad 1.

24 *Isto*, I, 71, ad 4: »Natura de uno extremo ad aliud transit per media. Et ideo inter terrestria et aquatica animalia sunt quaedam media, quae communicant cum utrisque.«

25 Jame Schaeffer, *Theological Foundations for Environmental Ethics. Reconstructing Patristic and Medieval Concepts*, Washington, 2009, 19.

26 *Summa theologiae* I, 65, 2.

27 Usp. *Summa contra gentiles*, III, 113.

k Bogu kao prema svome cilju.«²⁸ Pojedinačno stvorenje teži ispunjenju vlastite svrhe, čuva dobro svoje biti, *omne ens custodit suum esse*, ali je utoliko savršenije ukoliko teži dobru cjeline, dobru svijeta kao zajedništvu stvorenja.

3. Govor stvorenja čovjeku

Svijet kao stvorenje, kao od Boga stvoreno, upravo čovjeku po svojem postojanju i stvarnosti nešto priopćuje. Stvorenje, pojedinačno i kao cjelina, svojim svojstvima i načinom postojanja progovara čovjeku. Čovjek je kao kruna stvaranja, kao razumom obdareno biće, osposobljen da taj govor čuje te da ga razumije. Točnije rečeno, čovjek svojom spoznajnom sposobnošću, od promatranja i promišljanja pa sve do kontemplacije²⁹ može spoznati svojstva stvorenja, njihovu bit i bitak te po njima doći do uzroka njihova bitka, odnosno može upoznati njihova i svojega Stvoritelja.

3.1. Ljepota stvorenja

U Tominu govoru o transcendentalima, o lijepome se govori kao o izričaju dobroga. Polazeći od jednostavne činjenice da čovjek, kao biće obdareno razumom, svoju spoznaju prima osjetilima, tada on prvo primjećuje izvanjska, fizička svojstva stvorenja, koja na određen način informiraju, to jest oblikuju spoznavatelja. Time zapravo ono izvanjsko, senzibilno, priopćuje ono duhovno, inteligibilno, u ovom slučaju dobro koje je odnosan transcendental. Ljepota i njezini elementi sklada, jedinstva i jasnoće, dakle, zamjetljivi su najelementarnijim čovjekovim osjetilom, vidom. Vidom se svijet upoznaje. Akvinac stoga potvrđuje, kada govori o lijepome, da je ono »istovjetno s dobrim« te da je lijepo ono što »kad se vidi«, jednostavno se »svida.«³⁰ Jednostavna činjenica svidanja potvrđuje odnos spoznavaoaca i spoznavanoga, štoviše potvrđuje se određena »podudarnost i nalikost.«³¹ Ono što čovjek prepoznaje kao lijepo, upravo zato jer je osposobljen vidjeti ljepotu stvorenja i jer postoji srodnost sa samim stvorenjem, po materiji, ali i po ljudskoj duši koja je na neki način sve, prenosi ga iz osjetilnoga u duhovno, iz materije u formu, iz onoga što je oblikovano prema onome čime i kako je oblikovano, to jest prenosi ga u »način egzistiranja samih stvorenja.«³² Jednostavno utvrđena činjenica da je neka stvar lijepa te da čovjek to zaista spoznaje objektivno, u neposrednome odnosu, govori ujedno da je »prirodna ljepota

28 *Summa theologiae*, I, 65, 2.

29 *Isto*, II–II, 180, 4, ad 3.

30 *Isto*, I, 5, 4, ad 1: »Pulchrum autem respicit vim cognoscitivam, pulchra enim dicuntur quae visa placent. Unde pulchrum in debita proportione consistit, quia sensus delectatur in rebus debite proportionatis, sicut in sibi similibus.«

31 Toma Akvinski, *O istini*, u: *Izabrano djelo*, 2. izdanje priredili Tomo Vereš i Anto Gavrić, Zagreb, 2005, 122.

32 Anto Gavrić, *Transcendentali. Razvoj nauka i pojmovna problematika*, u: Anto Gavrić i Ivan Šestak (ur.), *Veritas vitae et doctrinae. U potrazi za istinom o čovjeku i Bogu. Zbornik u čast Hrvoja Lasića*, Zagreb, 2012, 173.

konstitutivno vezana na ljudsko iskustvo³³ čime je taj odnos u srži uzajaman. On prvenstveno čovjeka informira o naravi samih stvari, da su lijepe, ali i dobre, a s druge strane čovjeku progovara o njemu samome, naime da može, diveći se stvorenju, posredno spoznati i svoju vlastitu bit, da je stvoren dobro i lijepo.

3.2. *Ljubav prema stvorenju vodi k Bogu*

Prepoznati ljepotu stvorenja svojevrsno je religiozno iskustvo. Činjenica da čovjek prepoznaje da je neko o njemu neovisno, ali srodno biće lijepo, govori mu da on nije stvoritelj. Svidanje pa čak i divljenje, kao učinak ljepote bića, omogućuje čovjeku da stvorenja prepozna »kao dar.«³⁴ Sve što se kod stvorenja prepozna kao lijepo i dobro, uređeno, skladno i jedinstveno vodi »divljenju prema Bogu« tako što je ljudska duša »privučena ljubavlju Božjom« koja je »razjedinjena u različita stvorenja.«³⁵ Primordijalno religiozno iskustvo rađa se gledanjem prirode u svojoj ljepoti, različitosti i komplementarnosti tako što se javljaju »strah i poštovanje prema Bogu«³⁶ kao stvoritelju cijeloga svijeta. Tako svijet kao cijelina i svijet u svojim dijelovima ima »sakramentalnu vrijednost«³⁷ što znači da nas svidanje, koje može prijeći u divljenje i čuđenje prema prirodi, nas same upućuje i vodi do ljubavi prema njezinu autoru.³⁸

Stvorenje po sebi »nikada ne odvraća od Boga«³⁹, no ako bi se čovjek odvratio od Boga, to ne bi bilo zbog stvorenja, već zbog čovjekove grešnosti i mogućnosti da ne razumije narav stvari. Dapače, divota stvorenja trebala bi samo »potaknuti ljude da ljube Boga«⁴⁰ jer ljubiti Boga ujedno znači spoznati ga, a na ovome svijetu Boga ne spoznajemo tko je u sebi, već samo kakav je po onome »što se pokazuje po savršenstvu stvorenja.«⁴¹ Toma to zorno pokazuje u svojih pet putova. Svaki put polazi od činjenice promatranja svijeta, onoga što se u njemu zbiva,

33 J. J. Haldane, *Admiring the High Mountains: The Aesthetics of Environment*, *Environmental Values*, 3 (1994) 2, 53. Usp. Nikola Stanković, *Lijepo i transcendentno u Tome Akvinskog*, *Obnovljeni život*, 54 (1999) 3, 332.

34 Willis Jenkins, *Biodiversity and salvation*, 408.

35 *Summa contra gentiles*, II, 2: »Haec consideratio animas hominum in amorem divinae bonitatis accendit. Quicquid enim bonitatis et perfectionis in diversis creaturis particulariter distributum est, totum in ipso universaliter est adunatum, sicut in fonte totius bonitatis, ut in primo libro ostensum est. Si igitur creaturarum bonitas, pulchritudo et suavitas sic animos hominum allicit, ipsius Dei fontana bonitas, rivulis bonitatum in singulis creaturis repertis diligenter comparata, animas hominum inflammatas totaliter ad se trahet.«

36 *Isto*.

37 Schaeffer, Jame, *Theological Foundations for Environmental Ethics*, 21.

38 Usp. *Summa theologiae*, I, 60, 1, ad 3: »Sicut cognitio naturalis semper est vera ita dilectio naturalis semper est recta, cum amor naturalis nihil aliud sit quam inclinatio naturae indita ab auctore naturae.«

39 *Isto*, I, 65, 1, ad 3: »Ad tertium dicendum quod creaturae, quantum est de se, non retrahunt a Deo, sed in ipsum ducunt, quia invisibilia Dei per ea quae facta sunt, intellecta, conspiciuntur.«

40 Schaeffer, Jame, *Theological Foundations for Environmental Ethics*, 47.

41 *Summa theologiae*, I, 13, 2, ad 3: »Essentiam Dei in hac vita cognoscere non possumus secundum quod in se est, sed cognoscimus eam secundum quod repraesentatur in perfectionibus creaturarum.«

od činjenice kretanja do stupnjeva savšenosti te vodi do iskonskoga začetnika. Tako se može navesti i šesti put, iz ljepote svijeta, iz jednostavne činjenice da se svijet kao takav i baš takav kakav jest sviđa. Budući da se svijet čovjeku sviđa, u mogućnosti je čuditi se svijetu, a čuđenje nastaje kad ne poznaje uzrok. Tražeći uzrok ljepote, zaključuje da mora postojati iskonski izvor ljepote, odnosno iskonski oblikovatelj ljepote, a to je Bog.⁴²

4. Čovjekov odnos prema stvorenju

Budući da je čovjek sposoban prepoznati ljepotu stvorenja, sklad, jedinstvo i dobroću, odnosno bit stvorenja te po njoj Stvoritelja, postavlja se pitanje kakav stav zauzeti pred stvorenjem posebno i u cjelini. Jer ukoliko se uzme u obzir čovjek u svojoj cjelovitosti, duhovnoj i tjelesnoj te Božji nalog da gospoduje zemljom, da je obrađuje i da se množi, postavlja se pitanje čovjekova djelatno–proizvodnoga odnosa prema svijetu.

4.1. Čovjekovo upravljanje svijetom

Čovjekov po razumu povlašten položaj omogućuje mu spoznaju ljepote stvorenja i Stvoritelja te spoznaju biti i svrhe stvorenja. Samim time čovjek sudjeluje u Božjoj vladavini svijetom, naime vlada na način sličan Bogu. Toma kaže da je čovjekova posebna vladavina »veoma slična božanskoj« po tome što je čovjek, kao »mali svijet«, mikrokozmos, u kome je »prisutan oblik opće vladavine«, one Božje nad makrokozmosom, obdaren razumom koji ima »onu ulogu koju Bog ima u svijetu.«⁴³ To je pozitivno određenje čovjeka u svijetu, njegova odnosa prema svijetu kojim ga može oplemeniti.

S druge strane, postoji ono negativno određenje koje se očituje u čovjekovoj fizičkoj nedostatnosti i njegovoj težnji za preživljavanjem. Kako Akvinac kaže, »priroda ga je učinila golim jer može sebi pripraviti odjeću od drugih stvari.«⁴⁴ Čovjekov je položaj u svijetu i prema njemu dvostruk: uzvišen po razumu, a nedostatan po tijelu. U oba slučaja, čovjek stupa u odnos sa svijetom, s cjelokupnim stvorenjem, bilo iz nužde, bilo iz svidanja. Drugim riječima, stupa u odnos sa stvorenjem da ga spozna te da se koristi njime, što jedno drugo ne isključuje.

Akvinac koristi pojam upravljanje (*gubernatio*) kako bi izrekao način na koji se čovjek, nakon što je postao svjestan svoga pozitivnog i negativnog položaja u

42 Ovaj šesti put postavlja se uvjetno budući da je Nikola Stanković lijepo kao transcendental povezo s četvrtim Akvinčevim putem, onim iz stupnjeva u stvarima. Usp. Nikola Stanković, *Lijepo i transcendentno u Tome Akvinskog*, str. 335. Ipak, opravdanje postavljanja šestoga puta nalazi se činjenici svidanja i postavljanja pitanja o izvoru svidanja, odnosno o izvoru estetskoga uživanja u prirodi u strogom smislu.

43 Toma Akvinski, *O kraljevstvu*, u: *Izabrano djelo*, 216.

44 *Summa contra gentiles*, III, 22: »Quibusdam quidem ad esum, quibusdam vero ad vestitum: unde et a natura nudus est institutus, utpote potens ex aliis sibi vestitum praeparare; sicut etiam nullum sibi congruum nutrimentum natura praeparavit nisi lac, ut ex diversis rebus sibi cibum conquireret.«

svijetu, treba odnositi prema stvorenju. U tome upravljanju, potrebno je istaknuti, čovjek griješi jer je iskonskim grijehom izgubio prvotnu povezanost sa svijetom, postao je sklon neznanju, to jest pogrešnoj spoznaji svijeta, sebe, Boga i njihova odnosa. Korištenje stvorenja i upravljanje svijetom prije ulaska iskonskoga grijeha u svijet bilo je, dakle, »na način prikladan poretku.«⁴⁵

Ovdje se očituje da upravljanje, gospodarenje svijetom ponajprije znači spoznati narav stvorenja te održati red stvari onako kako ga je Bog stvorio. To znači, pod vidom svrhe i naravi, onoga *zašto* stvorenja i *što* stvorenja, »održati ih u dobru i voditi ih k dobru.«⁴⁶ Ukoliko su bića po naravi dobra, slijedi da upravljanje, odnosno gospodarenje stvorenjem, znači ušćuvati stvorenje u njihovu dobru i dobru općenito, kako je to Bog zamislio i stvorio te privesti stvorenje k svomu odgovarajućem cilju, konačnomu dobru koje je »sam Bog.«⁴⁷ Time proizlazi da je Bog čovjeku dodijelio »naravno gospodstvo«, da on svojim razumom očuva i oplemeni stvorenja zbog njih samih, ali i sebi na korist, dok Bog zadržava »apsolutno gospodstvo«⁴⁸, da je on jedini gospodar svijeta i samo njemu svijet po sebi pripada. Čovjek, dakle, samo brine o svijetu i stvorenju te mu je svijet dodijeljen »po bližoj službi« za svoju narav, na uporabu i korist, te po »Božjoj ljubavi«⁴⁹ za njega, odnosno za uživanje u smislu beskorisnosti. Pojam upravljanja, Tomina *gubernatio*, zapravo izriče izvorni smisao riječi *kultura*, što znači brigu za *natura*, za prirodu i narav, u vidu oplemenjivanja kao umijeća cjelokupne stvarnosti, a prvenstveno svoga palog čovječstva.

4.2. Red u upravljanju

Očuvanje stvorenja u naravi i redu komplementarno je. Čovjekovo poštivanje toga reda i naravi stvorenja dodatno je naglašeno. Sama narav stvorenja normativna je za ljudsko djelovanje dok bi red stvari u općem smislu bio regulativan princip.

Red koji postoji u svijetu hijerarhičan je. Postoje savršenija stvorenja od kojih je čovjek kao razumno i slobodno biće najsavršenije te je »ujedno svrha stvaranja.«⁵⁰ Toma određenu dozu razumnosti nalazi kod životinja⁵¹, dok biljke imaju samo osjetilan život. Čovjek je kao duhovno biće, kao mikrokozmos, srodan sa svim stvorenjem: »po moći težnje sa životinjama, moći naravi s biljkama i

45 *Summa theologiae* I, 72, ad 6: »Homo autem ante peccatum ordinate fuisset usus rebus mundi.«

46 *Isto*, I, 103, 4.

47 Toma Akvinski, *O kraljevstvu*, u: *Izabrano djelo*, 184.

48 Jame Schaeffer, *Theological Foundations for Environmental Ethics*, 26. Vidi također: *Summa contra gentiles*, III, 100.

49 Willis Jenkins, *Biodiversity and salvation*, 409.

50 *Summa contra gentiles* III, 78: »Inter omnes autem creaturas sunt supremae intellectuales, sicut ex superioribus patet. Exigit igitur divinae providentiae ratio ut ceterae creaturae per creaturas rationales regantur. Per creaturas igitur rationales omnes aliae creaturae sub divina providentia reguntur.«

51 *Usp. De Metaphysica*, I, 1, 14; *De Anima*, 3, 18, 10; *De posteriorum*, 2, 20, 10 i 11.

svojim tijelom, koje ima, s neživim stvarima.«⁵² Po tome, red očuvanja i korištenja u svijetu ravna se od nesavršenijega prema savršenijemu, od nerazumnije prema razumnijem, pri čemu ono savršenije stvorenje koristi ono manje savršeno. Tako Akvinac uspostavlja red u kojem »složena tijela postoje po prikladnim kakvoćama prapočela i biljke se hrane tim složenim tijelima, životinje uzimaju biljke za hranu, a neke savršenije i jače nesavršenijim i slabijim, dok se čovjek koristi svima.«⁵³ Kada se na taj način održava red stvari od Boga postavljen te kada je on održavan u svome dobru, kako je to od Boga predviđeno, tada je cijeli svijet, i priroda i čovjek, zaista savršen jer »očituje Božju dobrotu i izriče Božju slavu.«⁵⁴ Pritom se red i hijerarhija u svijetu održavaju što iz nužnosti za egzistencijom, što iz potrebe za usavršavanjem bivstva.

4.3. Načelo djelovanja i odnosa

Razumijevajući svijet kao od Boga darovan i stvoren kao dobar i lijep, čovjek će se, ukoliko bude pomnjivo promišljao narav stvorenja, s jedne strane »oduševiti za pravednost,« a s druge će strane »steći duh nježnosti i blagosti.«⁵⁵ Toma pojam *kozmos* koristi u punom smislu i nadopunjuje ga čovjekom koji djelatnom dimenzijom pravednosti te blagošću i nježnošću, kao *affectio mundi*, u zajedništvu sa stvorenjem, životinjama, biljkama i krajolikom, živi i postupa s pažnjom vođen intelektualnim krepostima.⁵⁶

Uzevši u obzir dosad rečeno, čovjek ne može postupati sa svijetom kako mu se prohtje. Životinje su mu na upotrebu, to jest smije ih ubijati za hranu, »samo ukoliko su mu na korist.«⁵⁷ Isto tako zbog vrlo bliske srodnosti čovjeka i životinja proizlazi da one »zaslužuju da se prema njima odnosi drugačije nego prema običnim stvarima.«⁵⁸ Odnos prema biljkama i neživom stvorenju, prema krajoliku kao jednoj etičko — estetičkoj kategoriji, uzme li se u obzir Tomin govor o raspodijeljenosti i prisutnosti dobra u stvorenjima te o lijepom i njegovim svojstvima, naime jedinstvu, skladu i jasnoći, proizlazi da određena djelovanja, na primjer industrijsko djelovanje te širenje gradova, koje nije u skladu s naravi stvorenja, pojedinačno i u cjelini, te je protivno razumu, »može biti štetno samim naravnim

52 *Summa theologiae*, I, 96, 2: »Vires sensitivas, secundum quas convenit cum animalibus; vires naturales, secundum quas convenit cum plantis; et ipsum corpus, secundum quod convenit cum rebus inanimatis.«

53 *Summa contra gentiles*, III, 22.

54 Jame Schaeffer, *Theological Foundations for Environmental Ethics*, 22.

55 Toma Akvinski, *O kraljevstvu*, u: *Izabrano djelo*, 216.

56 *Summa contra gentiles*, III, 78; In *Ethica*, VI, 3, 2.

57 *Summa theologiae*, II-II 64, 2.

58 Judith Barad, Aquinas' Inconsistency on the Nature and the Treatment of Animals, *Between Species*, 4 (1988) 2, 102. Razlog tomu nalazi se prvenstveno u naravi samih životinja, dakle u prisutnosti razuma, pamćenja i jezika, kako je već navedeno, te u činjenici da iskazivanje brutalnosti prema životinjama vodi prema iskazivanju brutalnosti prema ljudima. Usp. *Summa contra gentiles* III, 113: »Hoc fit vel ad removendum hominis animum a crudelitate in homines exercenda, ne aliquis, exercendo crudelia circa bruta, ex hoc procedat ad homines.«

vrijednostima.«⁵⁹ U tom kontekstu, kod Tome se nalaze upute za izgradnju gradova koje čovjeku omogućuju tjelesno zdravlje i dug život te ujedno očuvanje i poštovanje naravi prirode pri čemu pridržavanje tih pravila ima etičke, političke, ekonomske i estetske posljedice. Tako mjesto na kojem će se grad utemeljiti mora imati protok zdravoga zraka u smislu očuvanja tjelesnoga života čovjeka i prirode same u »čistom zraku«⁶⁰, zatim izvor zdrave vode budući da tjelesno zdravlje »najviše zavisi od onoga što ljudi najčešće uzimaju u sebe«⁶¹ te plodnu i kvalitetnu zemlju pogodnu za proizvodnju zdrave hrane u čemu se ujedno očituje veće čovjekovo dostojanstvo ako se »obilje namirnica dobiva s vlastitog područja.«⁶² Isto tako grad mora biti na ugodnom mjestu tako da stanovnike razveseljuje svojim ugodajem. Zato kaže da »ljudski život ne može dugo trajati bez užitka«, a mjesto je udobno ako se »prostire na širokoj ravnici, s izdašnim stablima, lijepa izgleda zbog blizine brda, krasnih šuma i natopljeno vodama« što je svojevrsni začim ljudskom životu kako bi se »duše ljudi obnovile.«⁶³ Sva ova pravila omogućuju zdrav i ugodan život u smislu prirodnoga okruženja i umjerenosti življenja te političke i ekonomske neovisnosti, u smislu dobrih i umjerenih društvenih odnosa.⁶⁴ U konačnici, svako ljudsko djelovanje, koje je nerazumno, neumjereno, nerazborito ili okrutno, koje zanemaruje narav stvorenja i njihovu bližu i konačnu svrhu, pogrešno je i grešno. Pretpostavka je naime dobroga društvenog života dobar prirodan život⁶⁵ u čemu se zapravo očituje važnost razumskih kreposti od znanosti, razuma i mudrosti kao moći spoznaje naravi prirodnoga svijeta, odnosno njegovih načela, svojstava i uzroka, do njihova poostvarenja po umijeću kao ispravnoj proizvodnji i razboritosti kao mjeri ispravnoga djelovanja. To se očituje očuvanjem i poštovanjem naravi samoga stvorenja i ostvarivanjem toga očuvanja i poštovanja u čovjekovu pojedinačnom i društvenom životu. Sva-

59 J. J. Haldane, *Admiring the High Mountains*, 53.

60 Toma Akvinski, *O kraljevstvu*, u: *Izabrano djelo*, 228.

61 *Isto*.

62 *Isto*, 230. Ovdje je prisutna ideja da je dostojanstvenije ono biće koje se više pokazuje dostatnim samome sebi.

63 *Isto*, 232. U tom je kontekstu zanimljiva studija o važnosti ruralnog života, poljoprivrede, i seoskoga gospodarstva kod Tome Akvinskoga za dobar život i spoznaju Boga. Usp. George Spletz, *The Importance of rural life according to the philosophy of st. Thomas Aquinas. A study in economic philosophy*, Middletown, 2014.

64 Usp. *Isto*, 228–230. Zdravo se mjesto raspoznaje na dva načina: ako se kod ubijenih životinja, koje se hrane na istom mjestu kao i ljudi, »nade da je utroba... zdrava da se i ljudi mogu hraniti na tom mjestu« te ako ljudi »koji borave u dotičnom mjestu imaju zdravu boju lica, snažna su tijela i imaju dobro rasporedene udove, ako ima mnogo djece i ako su živahna, te ako ondje ima mnogo staraca.« O političkim, vojnim i ekonomskim posljedicama kaže: »Na taj način grad dobiva, čini se, i na sigurnosti, jer zbog ratova i raznih prometnih opasnosti lako se može spriječiti prijevoz živežnih namirnica i dolazak trgovaca pa bi grad zbog oskudice namirnica trpio... Ako se sami građani posvete trgovini, time se otvaraju vrata mnogim porocima. Jer, budući da trgovci najviše teže za probitkom, u srcima gradana se trgovinom ukorjenjuje pohlepa... Ipak, trgovce ne treba potpuno isključiti iz grada, jer nije lako naći takvo mjesto koje obiluje svim životnim potrepštinama te ne bi bilo primorano ponešto nabaviti sa strane.«

65 Usp. *Isto*, 226.

ko narušavanje poretka svijeta i iskrivljavanje naravi stvorenja stvara posljedice koje su štetne za društvo i za samoga čovjeka.

Zaključak

Ekološku je kriza uzrokovao čovjek, no bez čovjeka ona se ne može riješiti. Zbog svoga položaja u svijetu, pozitivnoga i negativnoga, čovjek stoji u odnosu sa svijetom, koristi ga i divi mu se. Upravo je takav čovjek, objektivizirajući stvarnost, započeo ekološku krizu koja je danas u svome punom zamahu.

Filozofija Tome Akvinskoga promišljala se u kontekstu ekološke krize i sa svrhom da se pronadu načela filozofije ekologije, kako bi se izrazio ispravan stav i pokazalo na čemu se temelji i kako se izriče istinski odnos prema stvorenju. Tomina metafizika, u kojoj se gledao način stvaranja svijeta i njegova svojstva, zatim spoznajna teorija u kojoj se pak spoznao Stvoritelj svijeta i divilo se stvorenju te na kraju etička dimenzija u smislu ispravnoga razuma, to jest duhovnog stava prema tomu i takvu svijetu, lijepom i uređenom, štoviše darovanom otisku Boga, uspostavljaju čvrste temelje za jednu konkretnu filozofiju ekologije u kojoj, parafrazirajući natpis na Platonovoj Akademiji, nije matematika, geometrija ulaz u filozofiju, već je to poezija.

U Tominoj viziji stvorenoga svijeta čovjek ima poseban položaj i od Boga danu upravljačku ulogu nad, u konačnici, vlastitim domom koji je kao jedrenjak na vodi. On ovisi o vjetru, moru, njezinim strujama i valovima, o temperaturi zraka, ali ujedno i snazi jedra, čvrstini trupa te umijeću kormilarenja. Upravo je taj kormilar, *gubernator*, čovjek koji ih u skladu s ostalim stvorenjem može koristiti i upravljati na dobro svijetu. On jedri prema konačnome cilju, a to je Bog. Samo je on za to sposoban. Ipak, čovjekov Bogozaborav i sebezaborav, zaborav svoga uzroka i svrhe, učinili su ga okrnjenim u spoznaji svoje biti i biti svijeta. To je uzajamno uključujući odnos u kojem jedno uvjetuje drugo. Zaborav sebe zaborav je prirode i »zaborav vlastitoga razloga bivanja.«⁶⁶

Čovjek je ipak osposobljen da spozna svijet te pronade svoj položaj u njemu, koji je, savim realno, ispod Boga, a iznad stvorenja, upravo po svojoj razumskoj i tjelesnoj posebnosti. Samim time on može uspostaviti ispravan odnos prema svijetu, što znači da ga svojim upravljanjem, svojom kulturom, njeguje, povezuje i vodi prema Bogu kao konačnome i univerzalnom cilju, ispunjenju svekolike svrhe. Stoga je uzrok ekološke krize ne odveć ljudskosti, već »nedovoljno ljudskosti«⁶⁷ jer što je čovjek svijesniji svoga uzroka i svrhe, svoga bitka i biti, to zauzima ispravniji stav prema svijetu i stupa u istinski odnos s njime. Toma Akvinski svojom filozofijom ekologije govori ono zdravorazumsko, da je čovjek dio svijeta i da je svijet u biti zajednica stvorenja. Sam svijet u cjelini jest stvorenje.

66 Christopher Thompson, *Perennial Wisdom: Notes Toward a Green Thomism, Nova et Vetera, English Edition*, 10 (2012) 1, 80.

67 Willis Jenkins, *Biodiversity and salvation*, 419.

Kao vrhunac stvorenja, čovjek sav svijet može privesti uništenju ili ispunjenju, u čemu se, u konačnici, sastoji istinska apokalipsa, u blaženstvu cijeloga svijeta.⁶⁸

Thomas Aquinas' Ecological Philosophy as a Valid Spirituality

*Nikola Bolšec**

Summary

In the context of the diverse crises of this day and age, the ecological crisis comes to the fore by reason of its apocalypticness. Its cause is cited as being the objectification and exploitation of nature, a vision cultivated by New Age philosophy and its fellow traveller, New Age science. Its mediate cause is said to be the biblical vision of the world as presented in the philosophical reflections of Thomas Aquinas. Despite an evident anachronism, the philosophy of Thomas Aquinas contains, particularly in so far as principles go, a philosophy of ecology, or rather an appropriate attitude and relationship toward the world. Ecology is viewed in its various dimensions – metaphysical, epistemological and ethical — and so we may say that Aquinas considers that the world was created by God as an ordered and unique whole which displays its beauty as well as the beauty of the Creator, and which was bequeathed to man that he may have dominion over it. In this created world, man has a special spiritual and physically imperfect position by means of which he enters into either a unique, edifying relationship with it, or a destructive one. The nature of the world is to him a normative and regulative activity principle wherewith a realistic position is established and an appropriate attitude is formed.

Key words: Thomas Aquinas, ecology, creature, orderliness, beauty, rationality, dominion

68 *Summa theologiae*, I–II, 4, 6: »Cum enim naturale sit animae corpori uniri, non potest esse quod perfectio animae naturalem eius perfectionem excludat. Et ideo dicendum est quod ad beatitudinem omnibus modis perfectam, requiritur perfecta dispositio corporis et antecedenter et consequenter.«

* Nikola Bolšec, M. Phil., The Faculty of Philosophy of the Society of Jesus in Zagreb. Adresa: Jordanovac 110, 10000 Zagreb. E-pošta: nbolsec@yahoo.com Adress: Jordanovac 110, p.p. 169, 10 000 Zagreb.